

Василь Віднянський

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ В ПРОЦЕСІ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН
ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

У статті розглянуті основні етнополітичні проблеми посткомуністичної трансформації країн Вишеградської групи. Зазначений процес показав, що головний виклик сучасному етнополітичному менеджменту кидає послаблення адміністративного впливу територіальної суверенної держави, розмивання колективної ідентичності та демократичної легітимності національної державності.

Ключові слова: Вишеградська група, етнополітика, колективна ідентичність, національна державність.

Vasyl Vidnyansky. Ethnopolitical problems in the process of democratic transformation of the Visegrad Group. The article issues ethno political problems of post-communist transformation of Vishegrad group. The contradictions of modern ethno political management due to the weakening of the administrative impact of the sovereign state the erosion of collective identity and the democratic legitimacy of the national state.

Key words: Vishegrad group, ethnic policies, collective identity, national state.

Процес демократичної трансформації країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія) охоплює досить тривалий хронологічний період. Його започаткували радикальні суспільно-політичні зміни 1989 р., які відкрили можливості для запровадження демократії у всіх сферах суспільного життя. Умовне завершення цього процесу пов'язано з ствердженням консолідованої демократії, що збіглося зі вступом країн Вишеградського блоку 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу. Зміст зазначеного історичного періоду наповнений поетапною адаптацією країн Вишеградської групи до норм і стандартів Євросоюзу.

Етнополітичний аспект демократизації країн Вишеградської групи був предметом багатьох історичних, правознавчих, політологічних досліджень. Зокрема, К. Вітман дослідив політико-правові засади етнополітики постсоціалістичних країн [1]. Інституційно-правові та політичні засади політики Словаччини щодо національних меншин були проаналізовані у дисертації Н. Лазара [2]. Національний фактор у політиці Чехії і Словаччини на етапі посткомуністичної трансформації висвітлив у своїй дисертації А. Юрійчук [3]. Неоднозначність соціально-економічних наслідків трансформаційного процесу країн Центральної Європи показав О. Горенко [4]. Процеси інституціоналізації співробітництва у форматі Вишеградської групи докладно висвітлені у наукових працях Є. Кіш [5].

Предметом нашої статті є дослідження особливостей формування демократичної етнополітики країн Вишеградської групи під впливом посткомуністичної трансформації та європейської інтеграції. Це дасть змогу показати діалектику взаємовпливів національної і міжнародної політики на процес розв'язання складних етнополітичних проблем.

«Вишеградське співробітництво» впродовж 1991 – 2004 років виявилось досить ефективною формою регіонального співробітництва постсоціалістичних країн, яке серйозно допомогло Польщі, Словаччині, Угорщині і Чехії в інтеграції до ЄС і НАТО. Вишеградська група і надалі діє як координуючий механізм після вступу цих держав до Євросоюзу. Попри це нині Вишеградська група виконує також функцію своєрідного форпосту в реалізації нової східної політики ЄС у цілому, в тому числі щодо України. Отже, взаємне бажання створити структуру, яка буде спроможна забезпечити реалізацію центральноєвропейських інтересів з урахуванням національних прагнень польського, угорського, чеського та словацького народів, стимулювали рішення 15 лютого 1991 року в угорському місті Вишеград підписати чехословацьким президентом Вацлавом Гавелом, польським – Лехом Валенсою та угорським прем'єр-міністром Йожефом Анталлом «Декларацію про співробітництво Чеської і Словацької Федеративної Республіки, Республіки Польща і Угорської Республіки на шляху європейської інтеграції». В документі були зафіксовані спільні завдання, які вирішували центральноєвропейські постсоціалістичні країни на перехідному етапі, і заради ефективності цього процесу домовилися про: повне відновлення державного суверенітету, демократії і свободи; ліквідацію всіх суспільних, економічних і культурно-духовних залишків тоталітарної системи; розбудову парламентської демократії, сучасної правової держави, дотримання прав людини і основних свобод; створення розвиненої ринкової економіки; інтеграцію до європейської політичної, економічної, правової системи та безпеки [6]. Демократизація національної політики у країнах Вишеградської групи супроводжувалася запровадженням європейських норм у етнополітиці.

Зазначений процес відбувався одночасно у декількох сферах. На етапі становлення традицій співробітництва у форматі Вишеградської групи пріоритетне значення мав національний рівень етнополітичного менеджменту. Він трансформувався по мірі запровадження європейських норм захисту національних меншин у національне законодавство Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини. Зазначений процес був асинхронним і залежав від конкретних внутрішньополітичних умов, які впродовж 1989 – 2004 рр. склалися у цих державах. Не менше значення мали особливості двосторонніх відносин між країнами Вишеградської групи та їхніми сусідами. Зокрема, Польща і Чехія перманентно погоджували свою етнополітику із Німеччиною, адже непроста історія Центральної Європи зумовила появу чималої кількості трагічних фактів у німецько-польських і німецько-чеських відносинах. Натомість формування національного етнополітичного менеджменту у Словаччині та Угорщині відбувалося під суттєвим впливом напруженості у ставленні до угорців у Словаччині і словаків в Угорщині.

На нашу думку, визначальний вплив на формування національного рівня етнополітичного менеджменту у країнах Вишеградської групи з самого початку їхньої демократичної трансформації мали європейські структури. На початку 1990-х рр. Європейський Союз опинився під тиском етнополітичних конфліктів на Балканах. Тому стабілізація міжнародних відносин у Центральній Європі була принципово важливим чинником для прогресу процесу європейської інтеграції. Структури Євросоюзу і Ради Європи зробили все можливе, аби послідовно запроваджувати у політичну культуру країн Вишеградської групи норми толерантності і принципи мультикультурності.

Універсальне визначення етносу стосується таких рис цієї соціальної спільності, як тривала історія проживання на певній території, спільна мова й культура, консолідована ментальність, самосвідомість та ідентичність [7, с. 104]. «Культурні характеристики, – пише відомий вітчизняний етносоціолог В. Євтух, – використовувані для ідентифікації членів тієї чи іншої етнічної спільноти», стають ет-

нічними маркерами» [8, с. 7]. Під поняттям «національні меншини» нами розуміються національні групи, які проживають за межами території своєї нації. Досить часто прикордонні компактно поселені меншини демонструють більшу лояльність до своїх історичних батьківщин.

Соціолог Ентоні Гідденс виділив три головні ознаки того, що певні етнічні меншини піддаються дискримінації: а) позбавлення представників меншості прав і свобод, якими користуються члени спільноти, які належать до більшості; б) посилення у представників національних менших консолідації та солідарності під впливом дискримінації, в) соціальна ізоляція представників національних меншин [9, с. 184].

Соціально-етнічні конфлікти супроводжують більшу частину історії Центральної Європи. Конфліктогенність у регіоні зумовлена різними причинами: нерівномірністю соціально-політичного та економічного розвитку, диференціацією у доступі до різних ресурсів та соціальних можливостей, намаганнями розв'язати різні проблеми за рахунок «інших» етносів, психологічного неприйняття «чужих». Спроби етнічної асиміляції також провокують загострення етнополітичних відносин. На заваді цьому стоїть Європейська хартія регіональних мов або мов меншин.

Отже, етнополітичні проблеми в процесі демократизація країн Вишеградської групи вирішувалися під посиленним впливом європейського інтеграційного процесу. Формування Європейського Союзу після 1993 р. спричинилося до появи транснаціонального соціального простору, внаслідок чого центральноєвропейські етнополітичні проблеми й опинилися під впливом ЄС. Наднаціональні підходи до етнополітики ґрунтуються на постулаті того, що на зміну модерній національній державності, фундамент якої становить титульна нація, приходять громадянська держава, заснована на правових засадах громадянства, незалежного від етнічної ідентичності. Але ці процеси стимулюють появу етнічного популізму, який «ділить народ на етнічно лояльну більшість і певну

внутрішню меншину», яка стає джерелом усіх негараздів і занепаду національної державності [10, с. 267].

«Демократичне самовизначення можливе тільки тоді, коли народ певної держави перетвориться на націю громадян цієї держави, котрі самі візьмуть у руки свою політичну долю..., – пише Ю. Габермас. – Лише символічна конструкція «народу» робить із модерної держави національну державу» [11, с. 75]. Тож формат співпраці в рамках Вишеградської групи можна вважати інструментом адаптації центральноєвропейських національних держав до нових умов взаємодії із наднаціональними структурами.

Спільною проблемою для країн Вишеградської групи був перехід від ідентичності опору до конструктивної ідентичності. Основу конструктивної ідентичності склав європейський проект, включно з його етнополітичними складовими, такими як заперечення ксенофобії, відмова від антисемітизму та мультикультурна солідарність. Політика мультикультуралізму вважається основою для демократичної етнополітики. На початку 1990-х рр. була сформована теоретична альтернатива у тлумаченні цієї тенденції. Американський політолог С. Гантінгтон обґрунтував концепцію «зіткнення культур», яке відбуватиметься дедалі частіше на культурно-цивілізаційних розломах. Натомість Ф. Фукуяма теж робив наголос на нівельюванні значення традиційних ідеологічних конфліктів в умовах ідейної перемоги лібералізму. Відносно гомогенний базис державно-громадянського суверенітету похитнувся під тиском економічної глобалізації, внаслідок цього вужчає фіскальна основа соціальної політики та слабшає здатність до макроуправління. Тому національній державі стає дедалі важче задовольняти свої потреби легітимації.

Концепція мультикультурності й мала забезпечити проведення ліберальної етнополітики в умовах інтеграційних процесів. Наразі практикою не доведена теза про те, що на зміну національній державі йде держава, основана на громадянстві. Принаймні ця тенденція, хоча й домінує у форматі євроатлантичної цивілізації, не завжди відповідає реальності за її межами. Етноцентризм властивий будь-якій нації. Позбавлення меншин прав, якими

користується більшість, веде до сегрегації. Під тиском цінностей різних культур опиняються соціальні інститути економіки, родини, освіти, політичні і культурні інститути. Обов'язковою мовою соціокультурної комунікації є наявність спільної мови. Ментальні відмінності між народами позначаються й на рівні життя. Ніщо так не об'єднує людей, як спільні вороги. Національна культура залишається інструментом набуття індивідуальної ідентичності в суспільствах, які переживають соціальну трансформацію.

Важливим залишається ціннісно-смысловий аспект національної культури. Соціальні структури і процеси, як зазначав американський культуролог Леслі Уайт, є функціями культури. Спирним залишається питання ролі цінностей інших культур. Адже культура – це досвід та артефакти минулих епох. Тому ці цінності принципово різні, як і неоднаковим є цей досвід. Непросто в умовах мультикультурності виконувати найважливіші функції власне культури. Зокрема, це адаптаційна функція, яка має забезпечувати пристосування суспільства до динамічних природних і соціальних умов існування. Інтеграційна функція сприяє соціальній консолідації та підтримує прийнятні умови співіснування. Нормативна функція культури впорядковує поведінку членів суспільства. Пізнавальна функція культури забезпечує накопичення та відтворення соціально важливих знань і досвіду. Нарешті, комунікативна функція сприяє обміну інформацією між членами суспільства у загальноприйнятій знаковій системі.

Етнополітичні проблеми, які виникли після розпаду східноєвропейського соціалістичного блоку, можна умовно класифікувати за критерієм етнічних проблем всередині Вишеградського блоку і проблем між його державами-учасниками та сусідніми державами. Важливе значення мала нормалізація етнічних питань, які історично існують між Німеччиною та, насамперед, Польщею, Чехією. Ще у 1970-х рр. під впливом «нової східної політики» бундесканцлера В.Брандта були створені німецько-польська і німецько-чехословацька комісії істориків [12, с. 106 – 107]. «Декрети Бенеша», які легітимізували депортацію судетсь-

ких німців, розглядаються як приклад застосування принципу «колективної провини» до німців [13, с. 127].

У Польщі наявні німецька, українська, білоруська національні меншини. У Словаччині найбільші національні меншини угорська та чеська. У Чеській Республіці національні меншини представлені словаками, поляками, німцями. В Угорщині національні меншини представлені ромами, німцями, хорватами, словаками, румунами [14].

Перше коло етнічних проблем становлять відносини між словаками та угорцями. Угорщина, яка була територіально усічена за підсумками Другої світової війни, має також етнічні колізії із Румунією та меншою мірою із Сербією. Друге коло етнічних проблем формують відносини країн Вишеградського блоку із Німеччиною. Ідеться про німецько-польські відносини, німецько-чеські відносини.

В Угорщині процес демократичної трансформації у травні 1990 р. започаткував коаліційний правоцентристський уряд Й. Анталла. На виборах у травні 1994 р. до влади прийшла ліволіберальна коаліція соціалістів і вільних демократів на чолі з Д. Хорном. Політика уряду стала більш прагматичною. У червні 1998 р. на чергових виборах перемогли правоцентристи ФІДЕС (Союз молодих демократів – Угорський демократичний форум), яких підтримали націоналістичні угорські організації. 1 січня 2002 р. набув чинності Закон про закордонних угорців. Їм були надані соціальні пільги, право на роботу в Угорщині впродовж трьох місяців на рік, вузівські стипендії тощо. Це викликало гучні протести в Чехії, Словаччині, Сербії, Хорватії, Словенії, особливо у Румунії. Румунські політики назвали цей закон «антиєвропейським, дискримінаційним та анахронічним». Словаччина запровадила законодавчі обмеження щодо дії зазначеного угорського закону на своїй території. У квітні 2010 р. за результатами парламентських виборів до коаліції з партією молодих демократів ФІДЕС увійшла ультраправа націоналістична партія «За кращу Угорщину», внаслідок чого загострилися стосунки Угорщини з сусідніми Словаччиною та Румунією, особливо після прийняття Закону про закордонних угорців, яким надано

угорське громадянство мешканцям суміжних з Угорщиною держав. Лише спільне членство в ЄС завадило загостренню націоналістичних сентиментів на підставі використання сторонами «історичних образ».

Менш конфліктогенно відбувався процес формування демократичної етнополітики у Польщі. Обраний у грудні 1990 р. президентом Польщі Лех Валенса підтримав демократизацію етнополітики. Після виборів 1995 р. цей курс був продовжений президентом Олександром Квасьневським. Восени 2005 р. президентом Польщі став Ярослав Качинський. Будівництво по дну Балтійського моря газопроводу він назвав «новим пактом Молотова – Ріббентропа» [15]. За результатами виборів до Сейму 2005 р. два місця здобули представники польської німецької меншини у Польщі

Зразком толерантної етнополітики 1 січня 1993 року стала мирна трансформація Чехословаччини у дві національні держави – Чеську Республіку та Словацьку Республіку. Цей історичний досвід є спільним надбанням усіх країн Вишеградської групи. Зрештою, завдяки послідовній реалізації європейського вибору 1 травня 2004 р. чехи й словаки опинилися у одному Європейському Союзі, але зберегли свою окремішню ідентичність.

У другій половині 1990-х рр. у Чехії посилювалися націоналістичні настрої. Мешканці міст висловлювали претензії до ромського населення. Європейський Союз закликав Прагу вирішувати проблеми «циганських гетто». Проблемними залишалися відносини чеської влади із нащадками депортованих судетських німців. У першій половині 1990-х рр. непротими були чесько-словацькі двосторонні відносини.

У 1994 р. коаліційний уряд лівих сил у Словаччині очолив Володимир Мечіар. Словацький зовнішньополітичний курс у цей час орієнтувався як на західноєвропейські, так і східноєвропейські країни. Важливими партнерами Словаччини залишалися Україна і Росія. Напруженими були словацько-угорські відносини, що зумовлювалося бажанням словацької сторони інтегрувати «своїх» угорців до словацької політичної нації. Угорці

Словаччини мають матеріальну і політичну підтримку Будапешту й домагаються культурно-мовної автономії і самоврядування. Прийнятий 1995 р. Закон про словацьку мову як державну істотно обмежив права угорської національної меншини. До цього додалися суперечності з приводу греблі в районі Габчиково на Дунаї. В 1997 р. Міжнародний суд у Гаазі не підтримав вимоги угорців про демонтаж греблі й рекомендував обом країнам домовитися про спільне використання гідрокомплексу та розподіл прибутків від його функціонування.

У вересні 1998 р. Словаччина пережила політичну кризу, пов'язану зі зміною правлячої коаліції. Новий уряд очолив Мікулаш Дзуринда. За його правління Словаччина взяла курс на повноцінне членство у Європейському Союзі. У березні 2001 р. парламент Словаччини змінив Конституцію відповідно до євросоюзівських норм, яким суперечили положення поспішно прийнятої Конституції 1992 року. Парламентські вибори, які відбулися у Словаччині у вересні 2002 р., остаточно розгорнули країну до Євросоюзу.

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з погляду швидкості «шокових» змін. Це і не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували у перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінували можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянські права легко скасовуються.

Наявність чисельного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки.

У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи – адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС і почала претендувати на регіональне лідерство серед постсоціалістичних країн. Активна співпраця Польщі зі структурними фондами Європейського Союзу (Варшава набуває статусу найбільшого отримувача допомоги ЄС) дала можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя.

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також була своя історична специфіка. Силове придушення «празької весни» 1968 р. дало приклад стресового стану суспільства. Але без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли «оксамитова революція» відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежна Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталася майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося зі збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводяться антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 90-х рр. ХХ ст. відбувалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній

Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація в сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 року напівавтократичний уряд Володимира Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватися та провести своєрідне демократичне прискорення. Завдяки чому реформи стали більш осмисленими та послідовними і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 р. Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі Європейського Союзу. Але це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула першою серед країн Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. «Праві» та «лівоцентристські» уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 90-х рр. ХХ ст. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуризації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Однак після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчяня, аби виграти вибори, дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду виправити становище.

Таким чином, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.)

до вдалої трансформації режиму у 1989 р. – це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи.

Після вступу країн Вишеградської групи до Європейського Союзу суттєве значення має визнання офіційними мовами Євросоюзу усіх національних мов держав-членів ЄС. В економічній сфері нівелюванню міжетнічних протиріч допомагає спільний економічний простір. У соціальній сфері проблемним є забезпечення демократичних умов для розв'язання міжетнічних протиріч. Взагалі, в умовах глобалізації, яка проявляється в теперішніх економічних, політичних, культурно-інформаційних перетвореннях, а також глибоких соціальних трансформаціях у світі, ставлення до національних меншин стає індикатором спроможності певної держави адаптуватися до імперативів прогресуючої імміграційної активності неєвропейських народів. Спроможність соціокультурно інтегрувати іммігрантів до європейських цінностей стає питанням конкурентоспроможності Європейського Союзу в народжуваній глобальній цивілізаційній системі. Правда, хоча до чужого монастиря зі своїм статутом не ходять, ще не зрозуміло, чи захочуть неєвропейські іммігранти остаточно втратити свою соціокультурну ідентичність.

Якщо права національних меншин загалом, за деяким винятком (роми, баски, корсиканці тощо) захищені європейською правовою системою достатньо надійно, то ставлення до іммігрантів, як свідчать повсякденні повідомлення преси, є досить конфронтаційним. Причини цього полягають насамперед у конфлікті соціокультурних цінностей. Взагалі, іммігрантів можна поділити на декілька категорій: представників колишнього соціалістичного табору Східної Європи, вихідців із колишніх колоній європейських метрополій та соціокультурно зовсім «чужих», які відчують на собі найбільш потужні прояви ксенофобії. Отже, сформована внаслідок демократичної трансформації країн Вишеградської групи сучасна система етнополітичного менеджменту має й далі удосконалюватися як на національному, так і наднаціональному рівнях влади.

1. Вітман К.М. Політико-правові засади етнонаціональної політики постсоціалістичних країн: дис... д. політ. н. 23.00.05 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008.
2. Лазар Н.В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти: Автореф. дис... к. політ. н: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006.
3. Юрійчук Ю.А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989–середина 1990-х рр.): Автореф. дис. к. і. н: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича – Чернівці, 2000.
4. Горенко О.М. «Європейський фініш» країн Центрально-Східної Європи і проблема економічного суверенітету // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 13. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2004. – С.215 – 237.
5. Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності: Інституціоналізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1998. – № 3. – С.3 – 18.
6. Deklarace o spolupraci Ceske a Slovenske federativni republiky, Polske republiky a Madarske republiky na ceste evropske integrace // <http://www.visegradgroup.org>.
7. Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник. – Х., 2012. – С.104.
8. Євтух В.Б. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – №1. – С. 7.
9. Гидденс Э. Социология. – М., 2000.
10. Теория политики / Под ред. Б.А. Исаева. – СПб., 2008.
11. Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. – Львів, 2010.
12. Базен А. Створення спільної історичної оповіді: комісії істориків – архітектори примирення // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009.
13. Блев М. Про чеську демократію і «декрети Бенеша» // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009.
14. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку / За ред. В.Євтуха. – К., 1994. – 207 с.
15. Стадільна Яна. Правий поворот // Голос України. – 2005. – 27 вересня.